

УДК 342.4

doi.org/10.30970/jcl.1.2024.2

Ольга Коцюруба

Старша радниця з юридичних питань Громадянської мережі ОПОРА,
Київ, Україна
E-mail: olkotsia@gmail.com

ПОСИЛЕННЯ ВПЛИВУ ДЕРЖАВИ НА ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ: ВИМУШЕНИЙ ЗАХИСТ ЧИ ЗГОРТАННЯ ДЕМОКРАТІЇ?

STRENGTHENING THE STATE INFLUENCE ON POLITICAL PARTIES: FORCED PROTECTION OR COLLAPSE OF DEMOCRACY?

Olha Kotsiuruba

Senior legal advisor at the Civil Network OPORA, Kyiv, Ukraine

Abstract | At a time when Ukrainian democracy is facing an aggressive war, the discussion about the limits of the state's influence on political parties has become particularly relevant. This article attempts to answer the question of how justified the strengthening of the state's influence on political parties is, along with referring to the doctrine of militant democracy and whether this can threaten democracy as such. The study of the outlined problem requires a distinction between the categories of «influence» and «interference,» as well as an answer to the question of where the line between legitimate and arbitrary state interference goes, which derives from the discussion about the limits of the freedom of an individual. It is quite challenging to explain the nature of the limitation of the state's power influence from legal and positivist theoretical positions and their inherent statism and normativism. When analyzing the legal nature of the state's influence on political parties, one should assume that the state itself does not limit its influence on political parties, but that natural, inalienable human rights and freedoms determine them. Acceptable state interference is one of the manifestations of legal influence since it is not only carried out by the state based on the law but also corresponds to the fundamental and general principles of law, its provisions, goals, and objectives. On the other hand, arbitrary interference by the state goes beyond the legitimate activity acceptable in a society governed by the rule of law.

At the same time, the purpose of the state is to ensure the rights, needs, and interests of both individuals and the entire nation, which implies the state's obligation to protect society from various external and internal dangers. Under the challenging conditions threatening the very existence of the state and democracy, in particular, armed aggression, threats of attack, danger to the state independence of Ukraine, its territorial integrity, the limits of influence, including state interference in the functioning of political parties using the mechanisms of militant democracy, may extend. Ukraine has the right to defend its constitutional principles,

and the situation in Ukraine is significantly different than in other countries that have not experienced aggressive war and temporary occupation of a part of the territory.

However, suppose the introduction of specific instruments only conceals the idea of protecting the state and democracy but leads to the restriction of individual and political freedoms. In that case, it will not correspond to the substance of the rule of law. Then, we will no longer be talking about a democracy capable of defending itself but about a power that ensures its rule at the expense of democracy. Assessment of whether specific mechanisms of state influence on political parties aim to protect constitutional values, principles, and human rights, democracy in general, should be carried out by judicial bodies, including the body of constitutional jurisdiction, determining whether the procedures introduced by law comply with the principles of law, reflected in the Constitution.

Keywords: power influence, state influence, legal influence, state interference, political parties, militant democracy, rule of law.

Анотація | В час, коли українська демократія перебуває в умовах агресивної війни, дискусія про межі впливу держави на політичні партії набула особливої актуальності. Ця стаття є спробою дати відповіді на питання, наскільки виправданими сьогодні є посилення впливу держави на політичні партії, звернення при цьому до доктрини озброєної демократії, та чи може це бути загрозою для демократії як такої?

Дослідження окресленої проблеми потребує розмежування категорій «вплив» та «втручання», а також відповіді на питання де проходить межа між легітимним та свавільним втручанням держави, що є похідним від дискусії про рамки свободи окремої людини. Пояснити природу обмеження владного впливу держави з юридико-позитивістських теоретичних позицій та притаманному їм етатизму та нормативізму доволі важко. Аналізуючи правову природу впливу держави на політичні партії, слід виходити з того, що не сама держава встановлює та розповсюджує межі свого впливу на політичні партії, а вони детерміновані природними, невід'ємними і невідчужуваними правами та свободами людини. Допустиме державне втручання є одним із проявів правового впливу, оскільки воно не лише здійснюється державою на підставі закону, але і відповідає основоположним і загальним принципам права, його положенням, цілям та завданням. Тоді як свавільне втручання з боку держави виходить за межі легітимної діяльності, допустимої в суспільстві, що керується верховенством права.

Водночас, з призначення держави забезпечувати права, потреби та інтереси як окремих індивідів, так і всього народу, випливають обов'язки держави по захисту суспільства від різних зовнішніх та внутрішніх небезпек. В умовах викликів для самого існування держави та демократії, зокрема збройної агресії, загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, межі впливу, в тому числі й у вигляді втручання держави у функціонування політичних партій із застосуванням механізмів озброєної демократії, можуть розширюватися. Україна має право обстоювати свої конституційні принципи, а ситуація в Україні є істотною іншою, ніж в країнах не охоплених досвідом агресивної війни та тимчасової окупації частини території.

Проте, якщо введення певних інструментів лише прикриватиметься ідеєю захисту держави та демократії, а в результаті призводитиме тільки до обмеження індивідуальних та політичних свобод, не відповідатиме змісту верховенства права, тоді ми говоритимемо вже не про демократію, здатну себе захищати, а про владу, що забезпечує своє правління за рахунок демократії. Оцінку того, чи конкретні механізми здійснюваного на політичні партії державного впливу мають на меті саме захист конституційних цінностей, принципів і прав людини, демократії загалом, мають проводити судові органи, в тому числі і орган конституційної юрисдикції, визначаючи чи запроваджені законом процедури відповідають принципам права, відображеним в Конституції.

Ключові слова: владний вплив, державний вплив, правовий вплив, державне втручання, політичні партії, озброєна демократія, верховенство права.

Вступ.

Дискусії про межі впливу держави на політичні партії є похідними від дослідження рамок свободи окремої людини. Висновки щодо природи й меж такого впливу напряду залежать як від властивого конкретному типу праворозуміння взаємозв'язку права та держави, так від того, який саме підхід обрано конкретним дослідником: державоцентристський чи людиноцентристський.

Сьогодні насамперед мова має йти про застосування людиноцентристського підходу, що з середини 20 століття є наскрізним та базовим у розвитку як самого права, так і юридичної науки. Антропологічний поворот напряду стосується функціонування політичних партій, так як свобода їх створення та діяльності виводиться з двох фундаментальних (або, як пропонував їх називати П.М. Рабінович, «буттєвих»¹) прав людини, закріплених статтями 20 та 21 Загальної декларації прав людини, а саме — свободи асоціацій та права брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників. Саме за посередництва політичних партій громадяни мають можливість перетворити свої пріоритети, потреби та інтереси в реальну державну політику. Політична партія, за визначенням Венеційської комісії, є вільним об'єднанням осіб, однією з цілей яких є вираження політичної волі народу, прагнучи брати участь і впливати на управління суспільним життям країни, серед іншого через висунування кандидатів на виборах². Центральною метою функціонування політичної партії має бути окремий громадянин, права та інтереси якого репрезентуються за посередництва цієї політичної сили. Саме тому надмірний вплив держави на політичні партії, створення перешкод для свободи їх діяльності сприймається як пряма загроза існуванню демократії, а як наслідок – звуження прав та свобод людини.

З іншого боку, слід усвідомити, що країна в умовах агресивної війни та дії правового режиму воєнного стану не завжди спроможна виконувати вимоги міжнародних стандартів, розроблених та сконструйованих з розрахунку на умови мирного часу. Відповідно до рекомендацій Венеційської комісії, можливість припинення державою політичної партії або заборони створення політичної партії має бути вузькою та застосовуватися лише у виняткових випадках. З іншого боку, бачимо, що виклики війни та необхідність вживання державою заходів щодо оборони призводять до необхідності врахування не лише пріоритету забезпечення свободи об'єднань, а й національного та історичного контексту.

Окреслені проблеми в цій статті досліджуються крізь призму ідеї «озброєної демократії», що походить від міжвоєнної роботи Карла Левенштейна, присвяченої правовим методам боротьби з фашизмом і комунізмом у Європі. Перебуваючи у вигнанні в Сполучених Штатах, Левенштейн стверджував на основі порівняльного аналізу демократичних держав у 1930-х роках, що демократична толерантність і плюралізм стали слабкістю, яку антидемократичні сили змогли використати, щоб знищити демократичний режим.

Правова природа впливу держави на політичні партії

Перед тим як охарактеризувати окремі прояви впливу держави на політичні партії та давати правову оцінку тенденціям його посилення, звернімося до методологічних засад розуміння сутності та меж цього поняття.

Окремі індивідуальні та колективні суб'єкти, серед них і політичні партії, не можуть функціонувати у суспільстві поза впливом держави, яка виступає гарантом дотримання як суспільного порядку загалом, так і прав і свобод окремих суб'єктів. Ключовими питаннями є наявність легітимної мети, пропорційність та збалансованість, вихід за межі яких може перетворити державний вплив на засіб тиску, що пригнічує права та свободи й знаходить свій зовнішній прояв у недемократичних режимах. Яким же чином можна визначити поняття *впливу держави на політичні партії* та як співвідноситься це поняття з *правовим впливом*?

¹ Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. С.16.

² Venice Commission and OSCE/ODIHR, CDL-AD(2010)024, Guidelines on Political Party Regulation. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/2/b/77812.pdf>

Вплив визначають як дію, яку певна особа, предмет, явище виявляє стосовно іншої особи чи предмета³. В англійській мові слову *вплив* відповідають два поняття: *impact* та *influence*, що підкреслює окремі значення, в яких ми можемо розглядати це поняття в українській мові. Так, *impact* – це потужна дія яку щось має на когось/щось⁴, результат (зміна), до якої людина, подія чи ситуація призводить когось або щось⁵; може використовуватися як в контексті позитивного, так і негативного чи несприятливого впливу. Натомість *influence* – влада змінювати те, як хтось думає чи поводить, або як щось розвивається⁶.

Вплив є іманентною ознакою влади, адже особливістю владних взаємовідносин є те, що один суб'єкт здійснює вплив на іншого суб'єкта⁷. Так, під владою розуміється реалізована здатність суб'єкта влади впливати на рішення, дії чи бездіяльність фізичних і юридичних осіб; вплив може здійснюватися у відкритий (тобто безпосередньо) або прихований (опосередковано) спосіб⁸.

Для з'ясування правової природи владного впливу важливе значення має мета, для досягнення якої такий вплив здійснюється. В цьому контексті говоримо про реалізацію публічного (суспільного інтересу), тобто усвідомленого інтересу усього суспільства або його частини, що поєднує інтереси, які однаковою мірою є важливими для кожного члена суспільства⁹.

Своє інституційне закріплення влада отримує через формування (конституювання) органів публічної влади¹⁰. З одного боку, в сучасній теорії права поняття *влада* вже не рівнозначне поняттю *державна влада*, так як в результаті делегування певний обсяг владних повноважень від держави до інших суб'єктів, зокрема таких як органи місцевого самоврядування, юридичні особи приватного права. В той же час, якщо ми говоримо про владний вплив, визначальний саме для функціонування політичних партій, то він зазвичай не належить до сфери діяльності органів місцевого самоврядування або делегованих повноважень, а тому проявляється в основному саме через діяльність держави. Таким чином, в цій роботі предметом дослідження обрано саме вплив держави (державний вплив), а не владний вплив загалом.

Таким чином, *вплив держави* на політичні партії фактично відображає діяльність саме державного апарату, спрямовану на політичні партії, зокрема на їх створення, функціонування та припинення, з метою забезпечення публічного інтересу. Тоді як більш загальне поняття *владний вплив* мало би включати в себе також діяльність інших органів публічної влади. Звичайно, окрім публічної влади на функціонування партій можуть впливати й інші суб'єкти, наприклад приватні донори політичних партій, засоби масової інформації, інші асоціації та об'єднання громадян.

Розмежування правового та державного впливу на політичні партії

Говорячи про поняття держави в межах правового дослідження, яким є ця робота, слід погодитися з Миколою Козюброю, що держава має розглядатися «як правова форма організації суспільства, тобто як публічно-правовий інститут», «під кутом зору взаємодії з правом», «взаємовпливу один на одного»¹¹. Тому з'ясування природи поняття *вплив держави* потребує розмежування його насамперед з *правовим впливом*.

Дискусія щодо співвідношення цих понять нерозривно пов'язана зі змінами в методологічному підході до самого розуміння держави та права, зокрема із пошуком відповіді на концептуальні питання, які слугують підставою розмежування різних типів праворозуміння. Чи держава є творцем права, яке має можливість реалізуватися лише через здійснюваний державою вплив, чи

³ Словник української мови URL: <https://slovnkyk.ua/index.php?swrd=вплив>

⁴ URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/impact>

⁵ URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/essential-british-english/effect>

⁶ URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/learner-english/influence>

⁷ Мельник Р.С., Бевзенко В.М. Загальне адміністративне право: Навчальний посібник / За заг. ред. Р.С. Мельника. – К.: Ваіте, 2014. – С.14.

⁸ Ibid. – С. 16.

⁹ Ibid. – С. 36-38.

¹⁰ Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2015. – С. 109.

¹¹ Ibid. С. 21.

навпаки держава повинна підлягати впливу права, першоосновою та джерелом якого є невідчужувані права людини? Або право існує в суспільстві саме по собі, а держава лише сприяє формуванню правових норм? Якщо сприймати *вплив держави* на право як керівний і спрямовуючий, то яким чином обґрунтувати необхідність встановлювання для держави обмежень у її діяльності? В науковій літературі часто знаходимо доволі розмиті відповіді на ці питання. За влучним спостереженням Сергія Головатого:

«...позитивізм сконцентрував свій погляд на *владі держави*, віддаючи перевагу їй, а не свободі людини. Класичні позитивісти відкидають будь-яке *апріорне* джерело прав. Натомість вважають, що все – стосовно влади, повноважень, компетенції – походить від того, що приписали держава та її посадові особи»¹².

Пояснити природу обмеження владного впливу держави з юридико-позитивістських теоретичних позицій та притаманному їм етатизму й нормативізму доволі важко. В нашому випадку вартує дивитися на цю проблематику через призму природньо-правового (юснатуралістичного) типу праворозуміння, згідно з яким право є явищем, яке базується на основоположних і загальних принципах права, на ідеалах справедливості, індивідуальної свободи та рівності, людської гідності.

Таким чином, власне право є засобом «регулювання та обмеження державної влади»¹³, здійснює вплив на державну владу, а діяльність держави щодо регулювання суспільних відносин повинна здійснюватися в межах, допустимих правом. Аналізуючи правову природу впливу держави на політичні партії слід виходити з того, що межі впливу на політичні партії детерміновані природніми, невід’ємними і невідчужуваними правами та свободами людини. Так, за визначенням Е.-Ж. Сійєса, будь-який політичний союз може мати предметом лише «проголошення, поширення та забезпечення прав людини і громадянина», які складають предмет і мету будь-якого політичного утворення¹⁴. Як підкреслює Олена Бориславська уявлення про обмеження державної влади природним правом, передусім правами людини, є первинним у змісті конституціоналізму¹⁵.

За визначенням Миколи Козюбри, «*політичні права — необхідна умова функціонування інших видів прав, оскільки вони є органічною складовою системи демократії і виступають як цінності, якими влада має себе обмежити*»¹⁶. Гарантування свободи об’єднання та діяльності політичних партій належить саме до прав, так званого «першого покоління», фундаментальних, невідчужуваних (які держава не може на свій розсуд скасувати або обмежити¹⁷), так званих «негативних» (держава забезпечує їх реалізацію і захист насамперед шляхом стримування від неправомірних втручань та обмежень). Сучасні представницькі демократії неможливо уявити без політичних партій, як виразників волі різних соціальних меншин. Партії виконують роль комунікаторів та представників інтересів окремих груп у плюралістичному суспільстві. Саме через партії індивід реалізує свою участь в державному і громадському житті, а окремі суспільні групи беруть опосередковану участь в управлінні державними справами. Через свої організаційні структури партії створюють механізми, за допомогою яких зацікавлені громадяни можуть «говорити» від свого імені та забезпечують «мегафони» за допомогою яких інші виразники спільних інтересів (наприклад профспілки чи бізнес асоціації) можуть бути почутими ефективніше¹⁸.

¹² Головатий Сергій. Про людські права. Лекції. – К.: ДУХ І ЛІТЕРАТУРА, 2016. – С. 204-205.

¹³ Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2015. – С.103.

¹⁴ Quiviger, PY. (2020). Sieyès, Emmanuel-Joseph. In: Sellers, M., Kirste, S. (eds) Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy. Springer, Dordrecht. URL: https://doi.org/10.1007/978-94-007-6730-0_647-1.

¹⁵ Бориславська О.М. Методологічні підходи до розуміння сутності конституціоналізму. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія юридичні науки. - С.70-74. С. – 71.

¹⁶ Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2015. – С.54.

¹⁷ Ibid. С.51.

¹⁸ Richard S. Katz. Democracy and Legal Regulation of Political Parties. Regulating Political Parties European Democracies in Comparative Perspective / edited by Ingrid van Biezen & Hans-Martien ten Napel. - Leiden: Leiden University Press, 2016. p. 19 URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/30784/642718.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

Державний вплив та державне втручання, відмінність допустимого правом втручання від незаконного та свавільного

Для більш чіткого пошуку взаємозв'язків між державним та правовим впливом на політичні партії, а також для відмежування їх від неправого чи протиправного впливу, важливо дослідити зміст поняття «втручання» держави в функціонування політичних партій. З одного боку, державне втручання завжди буде одним з виявів державного впливу, проте основним питанням в цьому контексті є, як співвідноситься вплив та втручання з правовим впливом? Чи втручання з боку держави може бути визнаним формою протиправного (позап правового впливу)?

В науковій літературі¹⁹ та міжнародно правових документах²⁰ розрізняють «незаконне й свавільне втручання» (*unlawful and arbitrary interference*) та «допустиме втручання» (*authorized interference*)²¹. Крім того, в міжнародно-правових документах трапляється формулювання «без втручання» (вільний від втручання)²², яке застосовується в розумінні саме недозволеного, тобто незаконного та свавільного втручання. Ця термінологія вживається насамперед стосовно втручання у приватне життя особи, свободу пересування чи у виборчий процес, проте аналіз її застосування дає можливість зробити висновок про необхідність загального розподілу *втручання держави* на таке, що здійснюється з легітимною метою, згідно із загальними принципами розумності та пропорційності, за встановленою законом процедурою, та таке, що є позаправовим (неправовим) явищем, і тягне за собою порушення прав людини.

Так, в Збірці загальних коментарів і рекомендацій, схвалених Комітетом ООН з прав людини, під «незаконним» розуміється будь-яке втручання, не передбачене законом; в той час як «втручання, дозволене державами», може мати місце лише на підставі закону, який сам по собі повинен відповідати положенням, цілям і завданням Пакту про економічні, соціальні і культурні права, інакше кажучи міжнародним стандартам з прав людини. Водночас, вираз «свавільне втручання» також може поширюватися на дії, які передбачені законом. Закріплення цього поняття має на меті гарантувати, що навіть передбачене законом втручання має відповідати «*положенням, цілям і завданням Пакту [про економічні, соціальні і культурні права] і в будь-якому разі бути розумним за конкретних обставин*».²³ Окрім того, наявність «дозволеного втручання» потребує системи органів, що здійснюють контроль за тим, щоб *втручання* здійснювалося у суворій відповідності до закону, а також механізмів оскарження зацікавленими особами їхніх порушених прав.

Таким чином, можемо прийти до висновку, що *допустиме державне втручання* є одним із проявів правового впливу, оскільки воно не лише здійснюється державою та допускається законом, але й відповідає основоположним і загальним принципам права, його положенням, цілям та завданням. В той же час, свавільне втручання має негативний вплив на суб'єкта з боку держави та знаходиться поза межами діяльності, допустимої в суспільстві, що керується верховенством права.

Намагаючись підсумувати вищенаведене, спробуємо окреслити рамку та розмежувати описані поняття за допомогою Малюнка 1.

¹⁹ Основні права людини: німецько-український правовий вимір: монографія / за ред. Мельника Р. С. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. - С.22.

²⁰ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права ООН; Пакт, Міжнародний документ від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

²¹ Human rights instruments. Volume I. Compilation of general comments and general recommendations adopted by human rights treaty bodies. HRI/GEN/1/Rev.9 (Vol. I). 27 May 2008. - P. 259 URL: <https://digitallibrary.un.org/record/629675>

²² Наприклад це стосується права виборців на формування своєї думки незалежно, без будь-якого маніпулятивного втручання, особи, які займають державні посади мають бути вільні від політичного втручання чи тиску.

²³ Human rights instruments. Volume I. Compilation of general comments and general recommendations adopted by human rights treaty bodies. HRI/GEN/1/Rev.9 (Vol. I). 27 May 2008. - P. 259 URL: <https://digitallibrary.un.org/record/629675>.

Малюнок 1

Насамперед, можна стверджувати, що *вплив* на політичну партію має місце у кожному випадку здійснення в суспільстві окремими суб'єктами діяльності з метою досягнення зміни існуючого стану політичної партії. В залежності від того, чи відповідає такий вплив загальним принципам права, ідеалам справедливості, індивідуальної свободи та рівності, він може бути *правовим* (A) або *позаправовим (протиправним)* (B). Одним із визначальних суб'єктів *впливу* на політичні партії (проте не єдиним) є держава (C.).

До прикладу, *правовий вплив* держави може спрямовуватися на забезпечення рівності, убезпечення від дискримінації осіб, інтереси яких репрезентує політична партія, що відповідає міжнародно визнаному принципу рівного ставлення з боку держави до політичних партій. Так, Документ Копенгагенської наради Конференції щодо людського виміру НБСЄ (п.7.6) зазначає, що держави-учасниці повинні поважати права осіб і груп створювати в умовах повної свободи власні політичні партії чи інші політичні організації та забезпечувати їх необхідними правовими гарантіями, що дозволятимуть їм конкурувати між собою на основі рівності перед законом і владою²⁴. Створення державою таких гарантій буде відповідати *правовому державному впливу* (частина кола C, розташована в межах кола A). В той же час, одним із виявів державного впливу на політичні партії (C) є *втручання* (D). Втручання держави в діяльність політичної партії, якщо таке не суперечить правовим принципам, цілям та завданням права, є розумним за конкретних обставин, не виходить за межі *правового впливу* (D-1). Натомість незаконне і свавільне втручання з боку державних органів має саме позаправовий (протиправний) характер (D-2). За цих умов, і злочинна група, яка вимагатиме від політичної партії незаконних виплат на свою користь, і державний орган, що з метою політичного тиску накладатиме на опозиційну політичну партію необґрунтовані податкові санкції, будуть здійснювати щодо неї саме позаправовий (протиправний) вплив (B).

Межі впливу держави на політичні партії

Таким чином, межі впливу держави на свободу об'єднання та діяльності політичних партій детерміновані межами свободи об'єднань, змістом та призначенням цього права. Більше того, обов'язки держави по забезпеченню, охороні і захисту прав і свобод впливають із міжнародних стандартів прав людини; «утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави», закріпленим в Конституції України. Поряд з цим, Конституція України у низці статей передбачає можливість обмеження деяких прав і свобод людини за наявності певних обставин; «у

²⁴ Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/c/14304.pdf>.

жодному суспільстві можливості поведінки людини, відображені її буттєвими правами та свободами, не є безмежними»²⁵. Зокрема, стаття 37 Основного закону повністю присвячена обмеженням утворення та діяльності політичних партій, програмні цілі або дії яких становлять загрозу для прав людини, держави, конституційного ладу.

Встановлення меж впливу держави на політичні партії, з одного боку, покликане створити та гарантувати простір для вільної реалізації права об'єднуватися в партії та максимальної свободи партійної діяльності, обмежуючи для цього можливості дискреції, вільного розсуду з боку держави, її органів та посадових осіб, що кореспондується з негативними обов'язками держави (обов'язок утримуватися від втручання). З іншого ж боку, без державного впливу неможливо ані гартувати рівні умови для функціонування та розвитку всіх політичних партій, ані запобігати порушенню права на об'єднання з боку інших суб'єктів, ані здійснювати необхідні заходи для забезпечення національної безпеки, що становить так звані позитивні обов'язки держави (обов'язок активними діями забезпечувати права та свободи, «створювати умови для їх розвитку»²⁶). Наприклад, встановлені у Законі про політичні партії обмеження у здійсненні внесків на підтримку політичних партій спрямовані на вирівнювання умов функціонування партій, які користуються та які не користуються підтримкою великих бізнес донорів, вирівнювання їхніх шансів на поширення інформації про свої програмні цілі. Ліміти на внески мають на меті обмежити здатність окремих осіб або груп отримати політичні важелі і впливати на процес прийняття рішень через фінансові переваги²⁷.

Джерелом здійснюваного державою владного впливу є народ, а основною його місією є гарантування та охорона прав окремих членів суспільства.

З розуміння призначення держави забезпечувати права, потреби та інтереси як окремих її громадян так і всього народу, випливають обов'язки держави по захисту суспільства від різних зовнішніх та внутрішніх небезпек. В нашому випадку державний вплив, з одного боку, спрямований на забезпечення охорони політичних партій від протиправного втручання інших суб'єктів, на стимулювання плюралізму та партійної багатоманітності, можливості громадян за посередництвом партій брати участь в управлінні державними справами. З іншого боку, він проявляється у вигляді запроваджуваних державою обмежень, додаткових обов'язків, механізмів притягнення до відповідальності порушників, в тому числі - і у здійсненні державного втручання. В той же час, вплив, спрямований на встановлення обмежень, не може нівелювати охоронну функцію держави, навпаки він має переслідувати правомірну мету, повинен здійснюватися лише для захисту прав індивідів або для забезпечення публічного інтересу, необхідного для нормального функціонування демократичного суспільства, забезпечувати рівновагу між індивідуальним інтересом (в даному випадку інтересом політичної партії) та загальним інтересом, інакше кажучи повинен відповідати важливій zasadі, притаманній всім напрямам і видам державної діяльності, а саме принципу пропорційності.

У Рішенні від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022 Конституційного Суду України наголосив, що «співвідношення між поставленою метою та засобами її досягнення має відповідати вимогам принципу домірності, який забезпечує справедливий баланс між вимогами захисту загального інтересу та потребою забезпечити індивідуальні права особи, відповідно до якого цілі обмежень

²⁵ Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. - 256 с. - С.35-36.

²⁶ Публічне право: сучасні доктрини в судовій та правозастосовній практиці: навч. посіб. для студентів магістратури вищої освіти другого (магістер.) рівня вищої освіти галузі знань 08 «Право» спец. 081 «Право» / [Т. М. Слінько, Л. І. Летнянчин, Г. В. Берченко та ін.] ; за заг. ред. проф. Т. М. Слінько, доц. Л. І. Летнянчина ; М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2023. – 368 с. - С. 307

²⁷ Joint Guidelines of the Venice Commission and OSCE/ODIHR on Political Party Regulation, adopted by the Venice Commission at its 125th Plenary online session (11-12 December 2020) CDL-AD(2020)032-e.
URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2020\)032-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2020)032-e)

прав людини мають бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими та мінімально обтяжливими для осіб, чії права обмежено²⁸».

У випадку, коли вплив держави здійснюється через *державне втручання*, підлягає з'ясуванню питання, чи можна визнати його допустимим (правовим, таким що відповідає принципу верховенства права (правовладдя) (D 1 на Малюнку 1), чи навпаки протиправним (незаконним та свавільним) (D 2 на Малюнку 1). Для формування такого висновку застосовується базова методика трьохскладового тесту (законна підстава, легітимна мета, пропорційність).

Найвиразніше практику застосування такого тесту можна прослідкувати аналізуючи рішення Європейського суду з прав людини, який оцінює порушення прав людини державою вцілому, а не окремими її репрезентантами. На сьогодні Конституційний суд України також має багату практику застосування трискладового тесту, так, «принцип верховенства права, зокрема така його вимога, як принцип домірності, є взаємопов'язаними фундаментальними засадами функціонування усїєї юридичної системи України» (перше речення абз. 4 п. 3 мотивувальної частини Рішення від 21 липня 2021 року № 3-р(II)/2021²⁹), «втручання держави в конституційне право можливе на підставі приписів, що відповідають вимозі юридичної визначеності, та лише за допомогою засобів, які є домірними» (абз. другий п. 4.5 мотивувальної частини рішення від 16 листопада 2022 року № 9-р(II)/2022³⁰).

В той же час, очевидним є і те що, попри визнання практично всіма державами світу міжнародних стандартів прав людини, проголошені Загальною декларацією прав людини, окремі права не реалізуються однаково різними державами, а «питання визнаних кожною державою меж здійснення буттєвих людських прав і свобод залишається найбільш гострим, актуальним, практично значущим»³¹.

Зміна меж державного втручання, застосування інструментів «озброєної демократії»

Навіть в рамках однієї держави врахуванню підлягають конкретні життєві ситуації, нові виклики та обставини, в яких опиняється суспільство, і які безпосередньо впливають на зміст та обсяг реалізації прав і свобод. Міжнародні конвенції для таких випадків передбачають механізм відступу від зобов'язань держави. Зокрема, за статтею 15 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачено відступ «під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації»³², окрім забезпечення права на життя, заборони катувань та інших форм жорстокого поводження, заборони рабства і примусової праці, покарання поза законною процедурою. Перераховані права є «абсолютною межею, за якою правомірна державна влада закінчується»³³.

²⁸ Рішення Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022 у справі за конституційною скаргою Поліщука Сергія Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 статті 16-3 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (справа про посиленний соціальний захист військовослужбовців) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-22#Text>

²⁹ Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 21 липня 2021 року № 3-р(II)/2021 у справі за конституційною скаргою Одінцової Олени Анатоліївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень абзацу другого статті 471 Митного кодексу України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-21#Text>

³⁰ Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 16 листопада 2022 року № 9-р(II)/2022 у справі за конституційною скаргою Приватного акціонерного товариства «Одестеплокомуненерго» щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого припису статті 37 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» (щодо непорушності права власності). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-22#Text>.

³¹ Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. - С.36.

³² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

³³ Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2015. – С.119.

Право на об'єднання в політичні партії, хоч і не вказане в цьому переліку, теж належить до невід'ємних та невідчужуваних (буттєвих³⁴) прав, тому воно не може підлягати повній відміні чи призупиненню, оскільки без функціонуючих в державі політичних партій не можна говорити про демократію. Проте в умовах загроз самому існуванню держави та демократії, зокрема збройної агресії, загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності³⁵, межі впливу (в тому числі і у вигляді втручання) держави у функціонування політичних партій із застосуванням механізмів озброєної демократії можуть розширюватися. Як вірно відзначив Михайло Савчин ще на початку повномасштабного вторгнення, конституціоналізм під час війни набуває зовсім інших форм, які зводяться насамперед до раціоналізації влади в умовах обмеженості ресурсів, «оскільки виникає необхідність вжиття невідкладних і ефективних заходів щодо оборони конституційної демократії»³⁶.

Юрій Барабаш та Генадій Барченко звертають увагу, що Конституційний Суд України «скорегував аксіологічний вектор конституційного ладу на користь войовничої демократії»³⁷; підтвердження цьому знаходимо у рішеннях від 16 липня 2019 р. № 9-р/2019³⁸ і від 21 грудня 2021 р. № 3-р/2021³⁹. В згаданих рішеннях обґрунтовується, що для стабільності демократичного конституційного ладу держава може здійснювати конкретні заходи з метою його захисту (абз. перший п. 11 мотивувальної частини Рішення від 16 липня 2019 року № 9-р/2019). Україна має право обстоювати свої конституційні принципи, а ситуація в Україні є істотною іншою, ніж в країнах не охоплених досвідом агресивної війни та тимчасової окупації частини території. Приймаючи рішення про конституційність встановлення окремих обмежень, суд посилається на необхідність «пошуку розумного балансу між дотриманням прав і свобод людини і громадянина й усуненням реальних викликів і загроз, що постають перед Україною як державою, що потерпає від агресивної державної політики Росії та змушена воювати, обстоюючи державний суверенітет» (абз. другий п. 5 мотивувальної частини Рішення від 21 грудня 2021 року № 3-р/2021). Це перші рішення органу конституційної юрисдикції з відсиланням до концепції войовничої (озброєної) демократії, «до цього моменту така думка носила характер виключно теоретичного підходу, який міг бути дискусійним»⁴⁰.

Термін *militant democracy* «озброєна демократія» вперше був вжитий у 1937 році юристом конституціоналістом Карлом Левенштейном⁴¹. Будучи німецьким емігрантом у США, Левенштейн зосереджував свою увагу на аналізі розповсюдження фашистських і нацистських партій в Європі

³⁴ Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. - С.66.

³⁵ Закон України Про правовий режим воєнного стану від 12 травня 2015 року № 389-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/389-19#Text>

³⁶ Савчин М. Конституціоналізм і війна. Український часопис конституційного права, 2022, № 2, с.3-14. - С.5 URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2022-2/pdfs/1-mykhailo-savchyn-konstytutsionalizm-viina.pdf>

³⁷ Барабаш Ю.Г., Барченко Г.В. Чи здатна захистити себе демократія в умовах війни? (на досвіді державного будівництва під час російської агресії). Право України. 2023. №1. С. 54-75.- С.54

³⁸ Рішення КСУ у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки" від 16 липня 2019 року № 9-р/2019 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-19#Text>

³⁹ Рішення КСУ у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих приписів статті 6 Закону України «Про телебачення і радіомовлення», статей 15, 15-1, 26 Закону України «Про кінематографію» від 21 грудня 2021 року № 3-р/2021 URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-21#Text>

⁴⁰ Публічне право: сучасні доктрини в судовій та правозастосовній практиці : навч. посіб. для студентів магістратури вищої освіти другого (магістер.) рівня вищої освіти галузі знань 08 «Право» спец. 081 «Право» / [Т. М. Слінько, Л. І. Летнянчин, Г. В. Берченко та ін.]; за заг. ред. проф. Т. М. Слінько, доц. Л. І. Летнянчина ; М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2023. - С. 300

⁴¹ Loewenstein, K. Militant democracy and fundamental rights, I. The American Political Science Review, Vol. 31, No. 3 (Jun. 1937), pp. 417-432.

URL: https://warwick.ac.uk/fac/arts/history/students/modules/hi290/seminars/revolution/lowenstein_militant_democracy_i.pdf

та обґрунтував необхідність розвитку «антиекстремістського законодавства», що включало в себе заборону антидемократичних партій, обмеження основних громадянських прав, таких як свобода зібрань, свобода слова і навіть створення політичної поліції.

Цікаво, що деякі вчені, розглядаючи переклад терміну *militant democracy* на слов'янські мови, наголошують на тому, що виходячи з основної мети, термін, що вживається, повинен підкреслювати не активну «войовничість» механізмів, а саме їх здатність до охорони та оборони демократії. Так, польські автори Роман Беккер та Йоанни Рак пропонують називати її «орансерзона»⁴², що в дослівному перекладі на українську ближче до «броньованої» демократії. Михайло Савчин пропонує варіант «демократії, спроможної до самозахисту»⁴³, Олександр Водяніков, Григорій Берченко вживають термін «озброєна» демократія⁴⁴, Оксана Грищук «демократія, здатна себе захистити»⁴⁵. Проте і традиційний переклад концепції як «войовнича демократія» також є поширеним⁴⁶.

Концепція озброєної демократії є вираженням ідеї, згідно з якою виборні уряди повинні зводити правові бар'єри для захисту демократії від екстремістських партій⁴⁷. Ця ідея привертає все більшу увагу з боку політичних теоретиків, а також дослідників права та порівняльної політології не лише в Україні, яка є воюючою демократією в прямому розумінні, оскільки на її території тривають реальні воєнні дії, але й серед країн, що зазнають негативних наслідків для демократії через неліберальні, екстремістські та популістські стратегії, терористичні загрози. Олександр Водяніков акцентує увагу на глобальній тенденції до світової «реcesії демократії», що вимагає пошуку правових запобіжників, серед яких автор називає і «озброєну демократію»⁴⁸.

Серед теоретиків права є як вчені, що підтримують войовничі заходи⁴⁹, так і ті, що відверто їх критикують⁵⁰, або ж ставляться скептично⁵¹, що в тому числі залежить і від того представником якої держави є той чи інший науковець (адже в літературі розрізняють держави озброєної та процедурної демократії⁵²).

⁴² Bäcker, R., & Rak, J. (2019). Trajektorja trwania opancerzonych demokracji. *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem*, 41(3), 63–82. URL: <https://wuwr.pl/sfzh/article/view/1386/1357>.

⁴³ Савчин М. В. Порівняльне конституційне право: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 328 с. - С. 57.

⁴⁴ Водяніков О. Ю. Демократія і конституція: приховані парадокси. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. Одеса, 2020. Вип. 87. С. 23-42.; Публічне право: сучасні доктрини в судовій та правозастосовній практиці : навч. посіб. для студентів магістратури вищої освіти другого (магістер.) рівня вищої освіти галузі знань 08 «Право» спец. 081 «Право» / [Т. М. Слінько, Л. І. Летнянчин, Г. В. Берченко та ін.] ; за заг. ред. проф. Т. М. Слінько, доц. Л. І. Летнянчина ; М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2023. – С. 276-302.

⁴⁵ Грищук О. В. Конституційні цінності та принципи в рішеннях Конституційного Суду України: особливості в умовах воєнного стану та загроз національній безпеці. *Вісник Конституційного Суду України*. 2022. № 6. С. 96-106.- С.98.

⁴⁶ Барабаш Ю.Г., Берченко Г.В. Чи здатна захистити себе демократія в умовах війни? (на досвіді державного будівництва під час російської агресії). *Право України*. 2023. No1. С. 54-75.- С.54.

⁴⁷ Malkroulou A. Introduction in *Militant Democracy and Its Critics : Populism, Parties, Extremism*. 2022. - 225 s. - S.1.

⁴⁸ Водяніков О. Ю. Демократія і конституція: приховані парадокси. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. Одеса, 2020. Вип. 87. С. 23.

⁴⁹ Sajo, A. *Militant democracy and transition toward democracy et al. Militant Democracy*. Utrecht: Eleven International, 2004. Print. *Issues in Constitutional Law*; v. 1.-P. 209-230; Tyulkin, Svetlana. *Militant Democracy: Undemocratic Political Parties and beyond*. Abigton, London and New York: Rouylage, 2015 - 247 p; Thiel Markus. *The 'Militant Democracy' Principle in Modern Democracies*. Farnham: Ashgate, 2009. 428 p; Giovanni Capocchia, *Militant Democracy: The Institutional Bases of Democratic Self-Preservation Annual Review of Law and Social Science*, 2013.- №9. pp. 207-226.

⁵⁰ Rosenblum, Nancy L. *On the Side of the Angels An Appreciation of Parties and Partisanship*. Princeton: Princeton University Press, 2010. - 601 p.; Invernizzi Accetti, Carlo, and Ian Zuckerman. *What's Wrong with Militant Democracy? Political Studies Volume 65, Issue 1_suppl, April 2017*, pp 182-199.

⁵¹ *Anti-Extremism, Negative Republicanism, Civic Society: Three Paradigms for Banning Political Parties*, published online by Cambridge University Press: 06 March 2019, URL: <https://doi.org/10.1017/S2071832200015157>; Issacharoff Samuel, *Harvard Law Review, Fragile Democracies Vol. 120, No. 6, 2007*, pp. 1405-1467; Kirshner, Alexander S. *A Theory of Militant Democracy: The Ethics of Combatting Political Extremism*. New Haven: Yale University Press, 2014. - 208 p.; Geis Anna, Harald Müller, and Niklas Schönig. *The Militant Face of Democracy: Liberal Forces for Good*. Cambridge University Press, 2013. 379 p.

⁵² Публічне право: сучасні доктрини в судовій та правозастосовній практиці : навч. посіб. для студентів магістратури вищої освіти другого (магістер.) рівня вищої освіти галузі знань 08 «Право» спец. 081 «Право» / [Т. М. Слінько, Л. І. Летнянчин, Г. В. Берченко та ін.] ; за заг. ред. проф. Т. М. Слінько, доц. Л. І. Летнянчина ; М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2023. – С. 276.

Оскільки сама концепція постала як відповідь на наслідки впровадження політичними партіями нацистської та фашистської ідеологій, законодавче закріплення *озброєна демократія* дістала саме в Італії (Конституція 1947 року⁵³) та Німеччині (Конституція 1947 року)⁵⁴. В подальшому положення щодо того, що політичні партії не повинні посягати на демократичні принципи, в тій чи іншій мірі знайшли відображення в Конституціях Греції, Хорватії, Іспанії, Португалії, Польщі, Латвії⁵⁵.

Критики цієї концепції, як Руті Тейтель, зазначають, що в зрілих ліберально-демократичних режимах, де функціонує дієва судова система, немає потреби в озброєній демократії⁵⁶. Карло Інверніцці Акчетті та Ян Цукерман наголошували, що заходи озброєної демократії слугують антидемократам для прикриття авторитарної політики та розширення впливу виконавчої влади. Вони зазначили, що застосування правових обмежень може усунути політичних опонентів, навіть якщо вони не загрожують демократичним стандартам і цінностям⁵⁷.

Узагальнюючи критичні погляди на озброєну демократію, Ю.Г. Барабаш підкреслює, що для багатьох дослідників «більшою загрозою вважається використання інструментів войовничої демократії всупереч своїм цілям»⁵⁸. Проте слід зазначити, що аналізовані критиками умови, за яких мало місце зловживання інструментами озброєної демократії, яке в свою чергу породжувало негативні наслідки для конституціоналізму та політичного плюралізму, не були пов'язані з прямою агресією та окупацією території. Таким чином, більш релевантними прикладами для обґрунтування та аналізу наслідків застосування інструментів озброєної демократії за існування не лише «внутрішніх», а і «зовнішніх загроз»⁵⁹, для України можуть слугувати держави, які межують з агресивними сусідами, зокрема Фінляндія, Ізраїль, країни Балтики. Потрібно бути готовим, до того, що в Україні тривалий час зберігатиметься необхідність у посиленій увазі до зовнішнього впливу на внутрішню політику, обмеженні діяльності суб'єктів, що мають за мету руйнування внутрішньої консолідації та поширення корисних для країни агресора нарративів. Потреба у застосуванні інструментів озброєної демократії не відпаде одразу із припиненням дії воєнного стану.

Як період триваючих воєнних дії, так і повоєнна фаза становлять тривалу небезпеку для сучасної незалежної української державності та, безсумнівно, проходитимуть тест на обґрунтування легітимної мети застосування засобів озброєної демократії. Останні сформульовані судовою практикою Верховного суду США та ЄСПЛ, а саме «*clear and present danger*» або «*clear and imminent danger*», тобто явної і актуальної чи неминучої загрози.

В той же час, принциповою буде відповідь на питання, чи впровадження додаткових обмежень та механізмів контролю з боку держави не призводить до втрати самої сутності демократії, чи забезпечено «рівновагу між вимогами захисту демократичного суспільства і вимогами охорони прав особи»⁶⁰, чи є такі заходи раціональною чи навпаки непропорційною відповіддю на загрозу

⁵³ Чинне до сьогодні положення забороняє реорганізацію в будь-якій формі розпущеної фашистської партії (п. XII Перехідних та заключних положень). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Italy_2012.

⁵⁴ Партії, які через свої цілі або поведінку своїх прихильників прагнуть підірвати або скасувати вільний демократичний базовий порядок або поставити під загрозу існування Федеративної Республіки Німеччина є неконституційним. Рішення щодо неконституційності приймає Федеральний конституційний суд (частина 2 статті 21 Конституції) URL: https://www.constituteproject.org/constitution/German_Federal_Republic_2014.pdf.

⁵⁵ Публічне право: сучасні доктрини в судовій та правозастосовній практиці : навч. посіб. для студентів магістратури вищої освіти другого (магістер.) рівня вищої освіти галузі знань 08 «Право» спец. 081 «Право» / [Т. М. Слінько, Л. І. Летнянчин, Г. В. Берченко та ін.] ; за заг. ред. проф. Т. М. Слінько, доц. Л. І. Летнянчина ; М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2023. – 368 с. - С. 277.

⁵⁶ R. Teitel, *Militating Democracy. Comparative Constitutional Perspective*. Michigan Journal of International Law. 29. 2007. N 1, pp. 49-70 URL: <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1144&context=mjil>.

⁵⁷ Invernizzi Accetti, Carlo, and Ian Zuckerman. What's Wrong with Militant Democracy? Political Studies Volume 65, Issue 1_suppl, April 2017, p. 195.

⁵⁸ Барабаш Ю.Г., Берченко Г.В. Чи здатна захистити себе демократія в умовах війни? (на досвіді державного будівництва під час російської агресії). Право України. 2023. №1. С. 54-75.- С.61.

⁵⁹ Ibid. С. 63.

⁶⁰ Гришук О. В. Конституційні цінності та принципи в рішеннях Конституційного Суду України: особливості в умовах воєнного стану та загроз національній безпеці. Вісник Конституційного Суду України. 2022. № 6. С. 96-106.- С.100.

безпеці. Як підкреслює Олена Бориславська «надання державі легальних можливостей відступати від гарантованих конституцією прав несе у собі і певні загрози, передусім - державного свавілля, авторитаризму, диктатури»⁶¹.

Як визначає Преамбула Статуту Ради Європи, підвалинами всіх справжніх демократій є особисті свободи, політичні свободи та верховенство права⁶². Отже, якщо запровадження певних обмежень лише прикриватиметься ідеєю захисту держави та демократії, а в результаті призводитиме тільки до обмеження індивідуальних прав та політичних свобод, не відповідатиме змісту верховенства права, тоді ми говоритимемо вже не про озброєну демократію, а про владу, що забезпечує своє правління за рахунок демократії.

В цьому контексті варто згадати прогресивний погляд польських дослідників Романа Бекера та Йоанни Рак, які запропонували відрізнити так звану *нео-озброєну демократію*⁶³ від *квазі-озброєної демократії*. Будучи сучасним типом озброєної демократії, перший прагне захистити демократію, визначену як суверенітет політичної нації. У свою чергу, остання є антиномією озброєної демократії, авторитаризмом під маскою демократії⁶⁴. Що важливо, у нео-озброєній демократії правлячі еліти не зловживають обмежувальними заходами в рамках політичної конкуренції, що є характерною рисою для квазі-озброєної демократії.

Оцінку того, наскільки конкретні механізми державного впливу мають на меті саме захист конституційних цінностей, принципів і прав людини, тобто демократії загалом, мають проводити судові органи, в тому числі і орган конституційної юрисдикції, визначаючи, чи запроваджені законом процедури відповідають принципам права, відображеним в Конституції. Тому цілком виправданий в умовах війни вектор на застосування інструментів озброєної демократії повинен супроводжуватися одночасним завершенням судової реформи. Разом з розширенням меж впливу та втручання держави, одночасному підсиленню підлягає роль судової гілки влади, яка здійснює перевірку того, чи не перетнуло державне втручання червоної лінії та не перетворилося на неправове; саме судовий контроль є невід'ємною ознакою демократії, наріжним каменем верховенства права. Як зазначає Олександр Водяніков, сама ідея органу конституційної юрисдикції полягає у слугуванні запобіжником проти «феномену суїцидальної демократії»⁶⁵, виконанні функції захисту конституції і конституційного ладу. Таким чином, політично зумовлений вплив на призначення та діяльність суддів, в тому числі органу конституційної юрисдикції буде першим проявом загрози перетворення держави у квазідемократію.

Висновки

Дискусії про доцільність та пропорційність державного впливу на свободи, в тому числі свободу об'єднань, точаться як у світовій, так і у вітчизняній літературі постійно. Інструменти озброєної демократії мають як своїх прихильників, так і противників, можуть свідчити як про підпорядкований легітимній меті вимушений захист, так і сприйматися як ознака згорання демократії. Проте, зважаючи на реальність небезпеки для української держави, не варто критикувати сам по собі аксіологічний поворот до інструментів озброєної демократії, який буде породжувати окремі додаткові обмеження чи заборони, зокрема і для створення та функціонування політичних партій. З іншого боку, треба слідкувати за тим, чи залишається державний вплив в межах правового, чи інструменти, покликані захищати демократію, не переростають у джерела її знищення. Мірилом

⁶¹ Бориславська О. М. Демократія в умовах війни та загроз національній безпеці. *Український часопис конституційного права*. 2017. No 2. С. 9–10. URL: <https://www.constjournal.com/pub/2-2017/demokratia-umovakh-viiny-zahroz-natsionalnii-bezpetsi>.

⁶² Статут Ради Європи Лондон, 5 травня 1949 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text.

⁶³ Термін «неовойовнич» був впроваджений авторами, щоб відрізнити аналіз інструментів від запропонованих Карлом Левенштейном.

⁶⁴ Rak, J., & Bäcker, R.. *Neo-militant democracies in post-communist member states of the European Union*. Routledge. 2022, 255 p. - P.8.

⁶⁵ Водяніков О. Ю. Демократія і конституція: приховані парадокси. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. Одеса, 2020. Вип. 87. С. 23-42. - С.35.

оцінки цих інструментів є непорушність цінностей особистої та політичної свободи та верховенства права.

Вплив держави на окремі аспекти партійної діяльності має бути об'єктом постійного аналізу через призму існуючих історичних умов, результатом якого має бути визначення наслідків та ефекту такого впливу на партійну систему. Вплив держави в одних випадках буде мати стимулюючий ефект для розвитку політичних партій та політичного плюралізму, тоді як в інших слугуватиме інструментом обмеження загрозливих для конституційного ладу, демократії та існування держави наслідків. Лише аналіз, насамперед судами, конкретних правових механізмів та наслідків їх застосування дозволить, керуючись основоположними принципами права, визначити, чи не перетнуло втручання держави межі, дозволені правом, чи не переросла держава з нео-озброєної демократії в квазі-озброєну.

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. Anti-Extremism, Negative Republicanism, Civic Society: Three Paradigms for Banning Political Parties, Published online by Cambridge University Press: 06 March 2019, URL: <https://doi.org/10.1017/S2071832200015157>
2. Bäcker, R., Rak, J. (2019). Trajektorja trwania opancerzonych demokracji. *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem*, 41(3), 63–82. URL: <https://uwur.pl/sfzh/article/view/1386/1357>
3. Савчин М. Конституціоналізм і війна. Український часопис конституційного права, 2022, № 2. С.3-14. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2022-2/pdfs/1-mykhailo-savchyn-konstytutsionalizm-viina.pdf>
4. Geis Anna, Harald Müller, and Niklas Schörning. *The Militant Face of Democracy: Liberal Forces for Good*. Cambridge University Press, 2013. 379 p.
5. Giovanni Capocchia. *Militant Democracy: The Institutional Bases of Democratic Self-Preservation*. *Annual Review of Law and Social Science*, 2013. №9. pp. 207-226
6. Invernizzi Accetti Carlo, Ian Zuckerman. What's Wrong with Militant Democracy? *Political Studies Volume 65, Issue 1_suppl*, April 2017.
7. Issacharoff Samuel. *Fragile Democracies*. *Harvard Law Review*. Vol. 120. No. 6. 2007. PP. 1405-1467.
8. Kirshner, Alexander S. *A Theory of Militant Democracy: The Ethics of Combatting Political Extremism*. New Haven: Yale University Press, 2014. 208 p.
9. Loewenstein, K. Militant democracy and fundamental rights. *The American Political Science Review*, Vol. 31, No. 3 (Jun. 1937), pp. 417-432. URL: https://warwick.ac.uk/fac/arts/history/students/modules/hi290/seminars/revolution/loewenstein_militant_democracy_i.pdf
10. Malkpoulou A. Introduction in *Militant Democracy and Its Critics: Populism, Parties, Extremism*. 2022. 225 p.
11. Quiviger P.Y. Sieyès, Emmanuel-Joseph. In: Sellers, M., Kirste, S. (eds) *Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy*. Springer, Dordrecht. 2020. https://doi.org/10.1007/978-94-007-6730-0_647-1
12. Rak J., Bäcker, R. *Neo-militant democracies in post-communist member states of the European Union*. Routledge. 2022, 255 p.
13. Richard S. Katz. *Democracy and Legal Regulation of Political Parties. Regulating Political Parties European Democracies in Comparative Perspective / edited by Ingrid van Biezen Hans-Martien ten Napel*. Leiden: Leiden University Press, 2016. 283 p. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/30784/642718.pdf?sequence=1=y>
14. Rosenblum Nancy L. *On the Side of the Angels An Appreciation of Parties and Partisanship*. Princeton: Princeton University Press, 2010. 601 p.
15. Sajo A. *Militant democracy and transition toward democracy et al. Militant Democracy*. Utrecht: Eleven International, 2004. Print. *Issues in Constitutional Law*; v. 1.-P. 209-230.
16. Teitel R. *Militating Democracy. Comparative Constitutional Perspective*. *Michigan Journal of International Law*. 29. 2007. N 1, pp. 49-70 URL: <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1144=mjil>
17. Thiel Markus. *The 'Militant Democracy' Principle in Modern Democracies*. Farnham: Ashgate, 2009. 428 p.
18. Tyulkina Svetlana. *Militant Democracy: Undemocratic Political Parties and beyond*. Abigton, London and New York: Rouylage, 2015. 247 p.
19. Барабаш Ю.Г., Берченко Г.В. Чи здатна захистити себе демократія в умовах війни? (на досвіді державного будівництва під час російської агресії). *Право України*. 2023. No1. С. 54-75. - С.54

20. Бориславська О. М. Демократія в умовах війни та загроз національній безпеці. Український часопис конституційного права. 2017. No 2. С. 9–10. URL: <https://www.constjournal.com/pub/2-2017/demokratiia-umovakh-viiny-zahroz-natsionalnii-bezpetsi>.
21. Бориславська О.М. Методологічні підходи до розуміння сутності конституціоналізму. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія юридичні науки. 2014. Dbgec 6-1. Том 1. С.70-74.
22. Водяніков О. Ю. Демократія і конституція: приховані парадокси. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. Одеса, 2020. Вип. 87. С. 23-42.
23. Головатий Сергій. Про людські права. Лекції. – К.: ДУХ І ЛІТЕРАТУРА, 2016. – 760 с.
24. Гришук О. В. Конституційні цінності та принципи в рішеннях Конституційного Суду України: особливості в умовах воєнного стану та загроз національній безпеці. Вісник Конституційного Суду України. 2022. № 6. С. 96-106.- С.98
25. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2015. – 392 с. - С. 109
26. Мельник Р.С., Бевзенко В.М. Загальне адміністративне право: Навчальний посібник / За заг. ред. Р.С. Мельника. К.: Ваіте, 2014. 376 с.
27. Основні права людини: німецько-український правовий вимір: монографія / за ред. Мельника Р. С. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022.
28. Публічне право: сучасні доктрини в судовій та правозастосовній практиці: навч. посіб; за заг. ред. проф. Т. М. Слінько, доц. Л. І. Летнянчина. Харків: Право, 2023. 368 с.
29. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.
30. Савчин М. В. Порівняльне конституційне право: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 328 с.
31. Словник української мови. URL: <https://slovyk.ua/index.php?swrd=вплив>

Перелік юридичних документів:

32. Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/c/14304.pdf>
33. Human rights instruments. Volume I. Compilation of general comments and general recommendations adopted by human rights treaty bodies. HRI/GEN/1/Rev.9 (Vol. I). 27 May 2008.- P. 259 URL: <https://digitallibrary.un.org/record/629675>
34. Joint Guidelines of the Venice Commission and OSCE/ODIHR on Political Party Regulation, adopted by the Venice Commission at its 125th Plenary online session (11-12 December 2020) CDL-AD(2020)032-e URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2020\)032-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2020)032-e)
35. Venice Commission and OSCE/ODIHR, CDL-AD(2010)024. Guidelines on Political Party Regulation. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/2/b/77812.pdf>
36. Закон України Про правовий режим воєнного стану від 12 травня 2015 року № 389-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/389-19#Text>
37. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
38. Міжнародний пакт про громадські і політичні права ООН від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043
39. Рішення КСУ у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 16 липня 2019 року № 9-р/2019 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-19#Text>
40. Рішення КСУ у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих приписів статті 6 Закону України «Про телебачення і радіомовлення», статей 15, 15-1, 26 Закону України «Про кінематографію» від 21 грудня 2021 року № 3-р/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-21#Text>
41. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 16 листопада 2022 року № 9-р(II)/2022 у справі за конституційною скаргою Приватного акціонерного товариства «Одестеплокомуненерго» щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого припису статті 37 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» (щодо непорушності права власності) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-22#Text>
42. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 21 липня 2021 року № 3-р(II)/2021 у справі за конституційною скаргою Одінцової Олени Анатоліївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень абзацу другого статті 471 Митного кодексу України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-21#Text>
43. Рішення Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022 у справі за конституційною скаргою Поліщука Сергія Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 статті 16-3 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»

(справа про соціальний захист військовослужбовців) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-22#Text>

44. Статут Ради Європи Лондон, 5 травня 1949 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text

References

Bibliography:

1. Anti-Extremism, Negative Republicanism, Civic Society: Three Paradigms for Banning Political Parties, Published online by Cambridge University Press: 06 March 2019, URL: <https://doi.org/10.1017/S2071832200015157>
2. Barabash YU.H., Berchenko H.V. Chy zdatna zakhystyty sebe demokratiia v umovakh viŭny? (na dosvidi derzhavnogo budivnytstva pid chas rosiŭskoï ahresii). *Pravo Ukraïny*. 2023. No1. S. 54-75.- C.54
3. Bäcker, R., Rak, J. (2019). Trajektorja trwania opancerzonych demokracji. *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem*, 41(3), 63–82. URL: <https://wwwr.pl/sfzh/article/view/1386/1357>
4. Boryslavska O. M. Demokratiia v umovakh viŭny ta zahroz natsionalniŭ bezpetsi. *Ukraïnskyŭ chasopys konstytutsiynoho prava*. 2017. No 2. S. 9–10. URL: <https://www.constjournal.com/pub/2-2017/demokratiia-umovakh-viiny-zahroz-natsionalnii-bezpetsi>.
5. Boryslavska O.M. Metodolohichni pidkhydy do rozuminnia sutnosti konstytutsionalizmu. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Seriiia yurydychni nauky*. 2014. Dbgecr 6-1. Tom 1. S.70-74.
6. Savchyn M. Konstytutsionalizm i viina. *Ukraïnskyi chasopys konstytutsiynoho prava*, 2022, № 2. S.3-14. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2022-2/pdfs/1-mykhailo-savchyn-konstytutsionalizm-viina.pdf>
7. Geis Anna, Harald Müller, and Niklas Schörnig. *The Militant Face of Democracy: Liberal Forces for Good*. Cambridge University Press, 2013. 379 p.
8. Giovanni Capocchia. *Militant Democracy: The Institutional Bases of Democratic Self-Preservation*. *Annual Review of Law and Social Science*, 2013. №9. rr. 207-226
9. Holovaty Serhii. Pro liudski prava. *Lektsii*. – K.: DUKH I LITERATURA, 2016. – 760 c.
10. Hryshchuk O. V. Konstytutsiini tsinnosti ta pryntsyipy v rishenniakh Konstytutsiynoho Sudu Ukrainy: osoblyvosti v umovakh voiennoho stanu ta zahroz natsionalnii bezpetsi. *Visnyk Konstytutsiynoho Sudu Ukrainy*. 2022. № 6. S. 96-106.- C.98
11. Invernizzi Accetti Carlo, Ian Zuckerman. *Whats Wrong with Militant Democracy?* *Political Studies Volume 65, Issue 1_suppl*, April 2017.
12. Issacharoff Samuel. *Fragile Democracies*. *Harvard Law Review*. Vol. 120. No. 6. 2007. PP. 1405-1467.
13. Kirshner, Alexander S. *A Theory of Militant Democracy: The Ethics of Combatting Political Extremism*. New Haven: Yale University Press, 2014. 208 r.
14. Loewenstein, K. *Militant democracy and fundamental rights*. *The American Political Science Review*, Vol. 31, No. 3 (Jun. 1937), pp. 417-432. URL: https://warwick.ac.uk/fac/arts/history/students/modules/hi290/seminars/revolution/loewenstein_militant_democracy_i.pdf
15. Malkpoulou A. *Introduction in Militant Democracy and Its Critics: Populism, Parties, Extremism*. 2022. 225 p.
16. Melnyk R.S., Bevenko V.M. *Zahalne administratyvne pravo: Navchalnyi posibnyk / Za zah. red. R.S. Melnyka*. K.: Vaite, 2014. 376 s.
17. *Osnovni prava liudyny: nimetsko-ukraïnskyŭ pravovyŭ vymir: monohrafiia / za red. Melnyka R. S.* Odesa: Vydavnychyŭ dim «Helvetyka», 2022.
18. *Publichne pravo: suchasni doktryny v sudovii ta pravozastosovnii praktytsi: navch. posib; za zah. red. prof. T. M. Slinko, dots. L. I. Letnianchyna*. Kharkiv: Pravo, 2023. 368 s.
19. Quiviger P.Y. Sieyès, Emmanuel-Joseph. In: Sellers, M., Kirste, S. (eds) *Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy*. Springer, Dordrecht. 2020. https://doi.org/10.1007/978-94-007-6730-0_647-1
20. Rabinovych P. M. *Osnovy teorii ta filosofii prava: navch. posibnyk*. Lviv: Vydavnytstvo LOBF «Medytsyna i pravo», 2021. 256 c.
21. Rak J., Bäcker, R. *Neo-militant democracies in post-communist member states of the European Union*. Routledge. 2022, 255 p.
22. Richard S. Katz. *Democracy and Legal Regulation of Political Parties. Regulating Political Parties European Democracies in Comparative Perspective / edited by Ingrid van Biezen Hans-Martien ten Napel*. Leiden: Leiden University Press, 2016. 283 p. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/30784/642718.pdf?sequence=1=y>
23. Rosenblum Nancy L. *On the Side of the Angels An Appreciation of Parties and Partisanship*. Princeton: Princeton University Press, 2010. 601 r.
24. Sajo A. *Militant democracy and transition toward democracy et al. Militant Democracy*. Utrecht: Eleven International, 2004. Print. *Issues in Constitutional Law; v. 1.-P.* 209-230.
25. Savchyn M. V. *Porivnialne konstytutsiŭne pravo: navchalnyŭ posibnyk*. Kyïv: Yurinkom Inter, 2019. 328 s.

26. Slovník ukrajinštiny. URL: <https://slovník.ua/index.php?swrd=vplyv>
27. Teitel R. Militating Democracy. Comparative Constitutional Perspective. Michigan Journal of International Law. 29. 2007. N 1, pp. 49-70 URL: <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1144=mjil>
28. Thiel Markus. The 'Militant Democracy Principle in Modern Democracies. Farnham: Ashgate, 2009. 428 p.
29. Tyulkina Svetlana. Militant Democracy: Undemocratic Political Parties and beyond. Abigton, London and New York: Rouylage, 2015. 247 p.
30. Vodiannikov O. YU. Demokratiia i konstytutsiia: prykhovani paradoksy. Aktualni problemy derzhavy i prava: zb. nauk. pr. Odesa, 2020. Vyp. 87. S. 23-42.
31. Zahalna teoriia prava: Pidruchnyk / Za zah. red. M.I. Koziubry. – K.: Vaite, 2015. – 392 s. - C. 109

List of legal documents:

32. Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/c/14304.pdf>
33. Human rights instruments. Volume I. Compilation of general comments and general recommendations adopted by human rights treaty bodies. HRI/GEN/1/Rev.9 (Vol. I). 27 May 2008.- P. 259 URL: <https://digitallibrary.un.org/record/629675>
34. Joint Guidelines of the Venice Commission and OSCE/ODIHR on Political Party Regulation, adopted by the Venice Commission at its 125th Plenary online session (11-12 December 2020) CDL-AD(2020)032-e URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2020\)032-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2020)032-e)
35. Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod (z protokolamy) (Yevropeiska konventsii z prav liudyny) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
36. Mizhnarodnyy pakt pro hromadski i politychni prava OON vid 16.12.1966 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043
37. Rishennia KSU u spravi za konstytutsiinym podanniam 46 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Zakonu Ukrainy «Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsyystskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symvoliky» vid 16 lypnia 2019 roku № 9-r/2019 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-19#Text>
38. Rishennia KSU u spravi za konstytutsiinym podanniam 47 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) okremykh prypysiv statti 6 Zakonu Ukrainy «Pro telebachennia i radiomovlennia», statei 15, 15-1, 26 Zakonu Ukrainy «Pro kinematohrafiu» vid 21 hrudnia 2021 roku № 3-r/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-21#Text>
39. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi senat) vid 16 lystopada 2022 roku № 9-r(II)/2022 u spravi za konstytutsiinoiu skarhoiu Pryvatnoho aktsioneroho tovarystva «Odesteplokomunenerho» shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) okremoho prypysu statti 37 Zakonu Ukrainy «Pro derzhavnu reiestratsiiu rechovykh prav na nerukhome maino ta yikh obtiazhen» (shchodo neporushnosti prava vlasnosti) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-22#Text>
40. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi senat) vid 21 lypnia 2021 roku № 3-r(II)/2021 u spravi za konstytutsiinoiu skarhoiu Odintsovoi Oleny Anatoliivny shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) okremykh polozhen abzatsu druho statti 471 Mytnoho kodeksu Ukrainy URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-21#Text>
41. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 6 kvitnia 2022 roku № 1-r(II)/2022 u spravi za konstytutsiinoiu skarhoiu Polishchuka Serhiia Oleksiiovycha shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) punktu 4 statti 16-3 Zakonu Ukrainy «Pro sotsialnyi i pravovy zakhyt viiskovosluzhbovtziv ta chleniv yikh simei» (sprava pro posylenyi sotsialnyi zakhyt viiskovosluzhbovtziv) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-22#Text>
42. Statut Rady Yevropy London, 5 travnia 1949 roku URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text
43. Venice Commission and OSCE/ODIHR, CDL-AD(2010)024. Guidelines on Political Party Regulation. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/2/b/77812.pdf>
44. Zakon Ukrainy Pro pravovy rezhym voiennoho stanu vid 12 travnia 2015 roku № 389-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/389-19#Text>